
Լ. Յ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՐԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱԲԴՈՒԼՅԱՄԻԴՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1877-1878 թվականների ուս-թուրքական պատերազմը երևան հանեց Օսմանյան պետության հիմքերի խարխուլությունն ու փտածությունը, ցույց տվեց, որ այն կանգնած է փլուզման եզրին: Նոր գահ բարձրացած սուլթանի՝ Աբդուլ Համիդ II-ի (1842-1918) առաջ ծառայել էր կայսրությունը վերջնական կործանումից փրկելու հրամայական խնդիրը: Կառավարումը սկսելով սահմանադրության հռչակումով՝ նորոգծա սուլթանը, սակայն, շատ շուտ հրաժարվեց բարենորոգումների (թեկուզ ձևական) բոլոր փորձերից և հաշվեհարդար տեսնելով համեմատաբար առաջադեմ Միդիաստյան ընդդիմադիր ուժերի հետ, երկիրը տարավ բոլորովին այլ ճանապարհով: Ինչպես Աբդուլ Համիդը, այնպես էլ նրա հետնորդները, լավ էին հասկանում, որ պետության ճգնաժամի, քայքայման պատճառների անկյունաքարը, նրա աքիլեյան գարշապարը եղել և շարունակում է մնալ ազգային հարցը: Օսմանյան կայսրությունն ամենից առաջ քրիստոնյա ժողովուրդների մեծ բանտ էր, ուր նրանք ապրելով իսկական ստրկական պայմաններում, դատապարտված էին դանդաղ մահացման, միշտ ենթակա ջարդերի և մուսուլմանական մոլեռանդության

այլևայլ դրսևորումների : Երկրում, փաստորեն, բացահայտորեն կիրառվում էին Ղուրանի՝ «անհավատների» դեմ պատերազմելու, նրանց ոչնչացնելու հայտնի սկզբունքները¹: Ընդ որում, աչքաթող էին արվում գրքի առավել մեղմ հատվածները, և այդպիսով, արհեստականորեն գրգռվում էր մահմեդականների վայրագությունը: Ինչպես ժամանակին դիպուկ կերպով նկատել էր Ֆր. Դ. Գրինը. «Երկրի հին, միլիոնավոր բնակիչները՝ հույները, հայերը, նեստորականները, հակոբիկյանները, հրեաներն ու սիրիացիները, օտարական են համարվում: Իրենց իրավական դրությամբ, նրանք ռազմագերիներ են համապատասխան իրավունքներով և պարտականություններով»²: Իսկ նրանց միակ «իրավունքը», ինչ խոսք, սուլթանին հնազանդվելն էր: Միաժամանակ, նույն բնակչությունն էր, որ դարեր ի վեր կազմում էր կայսրության հարստության աղբյուրը, նրա շտեմարանը: Գիտությունն ու արվեստը, արհեստները, գյուղատնտեսությունը, առևտուրը գտնվում էին նրանց և հրեաների ձեռքին: Ե՛վ սուլթանները, և՛ թուրքական վերնախավը բնական է, որ նման պայմաններում շահագրգռված չէին քրիստոնյաների լիակատար բնաջնջման մեջ և հասկանում էին, թե ինչ վնասներ կկրեն իրենք այդ դեպքում: 1821 թվականին բռնկված հունական ապստամբությունը եկավ արմատապես փոխելու իրավիճակը: Դարի վերջին քառորդին դրությունն է՛լ ավելի բարդացավ: Կայսրության դարավոր «քրիստոնեական խոցը» պայթեց և բալկանյան ժողովուրդների ճնշող մեծամասնությունը թռթափեց սուլթանական լուծը: Արևելքում սուլթանների համար չար ուրվականի նման հառնեց կառավարման լիբանանյան համակարգը: Ազգային հարցը պետության մեջ դարձավ այն վճռական խնդիրը, որի հետ էր կապվում արևելյան բռնապետության բախտը: Նշմարվում էին և դրա լուծման երկու ուղիները:

Ցանկացած ուրիշ, քիչ թե շատ քաղաքակրթված երկիր, կփորձեր այս ծանր կացությունից դուրս գալ վերափոխումների, իրավական պետություն ստեղծելու միջոցով: Ինչպես նշվեց, Աբդուլ Համիդի համար նման ճանապարհն անընդունելի էր: Սուլթանական պետության բնույթն իսկ բացառում էր բարենորոգումների, չնչին ազատությունների հնարավորությունը:

¹ Ղուրան, 2 (189), 4 (76), 5 (39,56), 8 (36,37,40,42,61,62), 9 (5, 29, 40-36, 39, 41, 124) և այլն Վառնա, 1910:

² Skis Положение армян в Турции до вмешательства гержав в 1895 г., М., 1896, с. 281.

Աբդուլ Համիդն իր երկարատև կառավարման ընթացքում գնաց այլ ուղիով և, ջանադրաբար վերլուծելով Ֆուադ փաշայի և նրա հաջորդների՝ դեռևս 1860-ական թվականներից իրականացվող քաղաքականության արդյունքները, ի վերջո կարողացավ գտնել «հիվանդ մարդուն»՝ Օսմանյան կայսրությունը փրկելու ելքը: Ստեղծվեց պետությունը ճգնաժամից դուրս բերելու մանրակրկիտ մշակված, գործունակ, բայց էութամբ հրեշավոր ծրագիր: Այն ընդգրկում էր գործունեության բոլոր ոլորտները, ուներ ամուր գաղափարախոսական հիմք՝ ի դեմս իսլամիզմի և օսմանիզմի հիմնարար դրույթների միախառնման: Հաշվի էին առնված երկրի տնտեսական թուլությունը, արտաքին դրությունը, սոցիալական-դասակարգային իրավիճակը, ազգային հարցը: Սուլթանը հասկանում էր, որ տնտեսապես խարխիված, բազմատարր, ներքին հակասություններից ծվատվող, դեպի անդունդ սահող պետությանը, այնուամենայնիվ, հարկավոր էր մի անոթ հիմք, թեկուզ և գաղափարի ձևով, որ միավորեր այն, ինչ կոչվում էր Օսմանյան կայսրություն: Լինելով իսլամի տիրապետության երկրի ղեկավար, կառավարելով մահմեդական ամենատարբեր ժողովուրդների, ցեղերի, ցեղախմբերի, Համիդը, նախ և առաջ, պետք է դիմեր նրանց միավորող գաղափարին՝ մուսուլմանությանը: XIX դարի երկրորդ կեսին ձևավորվել էր համապատասխան գաղափարախոսությունը՝ պանիսլամիզմը, որի հիմքում ընկած էր մահմեդականությունը դավանող ժողովուրդների միավորման, վերազգային ու վերդասակարգային մի ընդհանրություն կազմելու ծրագիրը: Դրա հիմնական կոչը՝ «Բոլոր մահմեդականները եղբայրներ են և պետք է միավորվեն», կարող էր հզոր զենք դառնալ սուլթանի ձեռքին: Այն հնարավորություն կտար Աբդուլ Համիդին, օգտվելով մուսուլմանության «խալիֆի» իր տիրոջսից, հենվել ոչ միայն սեփական, այլև մյուս երկրների մահմեդականության աջակցության վրա: Այսպիսով, պանիսլամիզմը հիմնական գաղափարախոսական հիմք էր սուլթանի համար՝ նրա քաղաքական ծրագրերն իրագործելու ճանապարհին: Ընդ որում, եթե սկզբնապես պանիսլամիզմի հիմնադիր ալ-Աֆղանու մոտ այդ ուսմունքը շահագործվող և գաղութային լծի տակ ապրող մահմեդականների բողոքի արտահայտություն կարելի է դիտել, ապա Աբդուլ Համիդի կողմից այն վեր էր ածվել ծայրահեղ հետադիմական մի գաղափարախոսության, որն ուղղված է Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ:

Բայց հարկավոր էր և ավելի շոշափելի գաղափար՝ Հայրենիքի հասկացությունը: Այստեղ ևս սուլթանը կարող էր օգտվել պատրաստի ուս-

մունքից: Նա վերցնում է նոր օսմանների՝ օսմանյան հայրենիքի միասնականության և հզորության վերաբերյալ հիմնարար դրույթները: Բոլոր ազգերից, այդ թվում և քրիստոնյաներից, պահանջելով հավատարմություն և ստեղծագործ աշխատանք ընդհանուր հայրենիքի բարգավաճման համար, Աբդուլ Համիդը, անտարակույս, հող էր նախապատրաստում զուտ մուսուլմանական բնակչությանը պետության համար, որտեղ պետք է ձևավորվեր ապագա հզոր ազգային միավորը՝ թուրք էթնիկական տարրի գերիշխանությամբ:

Ստեղծելով համապատասխան գաղափարախոսությունը, այն ղեկավարելով պետական քաղաքականության հիմքում՝ Աբդուլ Համիդ II-ը, փաստորեն, դարձավ հիմնադիրը պետական դոկտրինայի, որի էությունն անփոփոխ մնաց և ուղեցույց եղավ թե՛ երիտթուրքերի և թե՛ քեմալականների համար: Իր նպատակի իրականացմանը սուլթանը ձգտում էր հասնել երկու միջոցով. առաջին՝ կայսրության տնտեսության մեջ մուսուլմանների դերի աշխուժացմամբ, ոչ քրիստոնյա, հատկապես նոր ձևավորվող թուրք բուրժուազիայի անրապնդմամբ, երկրորդ՝ միատարր ազգաբնակչությամբ պետություն ստեղծելու միջոցով:

Հայտնի է և այդ մասին արդեն նշվեց, որ քրիստոնյաները՝ հատկապես հայերն ու հույները, Օսմանյան կայսրության տնտեսապես առավել գործունյա տարրն էին կազմում և նրանցից էր ստացվում պետության եկամուտների առյուծի բաժինը: Կառավարման առաջին իսկ տարիներից Աբդուլ Համիդը հետևողականորեն փորձում էր փոխել իրավիճակը և ստեղծել հայերին ու հույներին հակակշիռ՝ մուսուլման ձեռնարկատերերի և մտավորականության նոր խավ: Գեռես նոր օսմանները կայսրության հետամնացության ու տկարության պատճառներից մեկը թուրք բնակչության կրթական ու մշակութային ցածր մակարդակն էին համարում: Աբդուլ Համիդը ևս ձգտում էր իր համար հենարան ստեղծել՝ դաստիարակելով եվրոպական կրթության տեղ, բայց մուսուլմանական մոլեռանդությամբ առկեցուն նոր սերունդ: Փաստորեն նրա ջանքերով էր, որ արդեն 1890-ական թվականներից սկսվում է «նոր հեղափոխություն թուրքական կյանքում»¹: Պատահական չէր, որ թուրքահիգմի և թուրքիզմի մանիֆեստը ծնվեց 1890-ական թվականներին, Հուսեյն զադե Ալի բեյի «Թուրան» պոեմով, իսկ նշանաբանը 1897 թվականին՝ հույն-թուրքական պատերազմի շրջանում, Մեհմեդ Էմին բեյի հայտնի խոսքերով.

¹ Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism*, Netherlands, 1968, p. 6.

«Ես թուրք եմ: Իմ կրոնը և ազգը ազնվացել են»¹: Կասկած չի կարող լինել, որ նույն սուլթանի և ռուսական ցարի քաղաքական դաշինքի շնորհիվ էր, որ Ռուսաստանում ևս այդ ժամանակ սկսվեց թուրքական ծագում ունեցող մուսուլմանների գաղթների շրջան, ի դեմս Միրզա Ֆեթի Ալի Ախունդովի և Իսմայիլ Գասպրիհնկու ծավալած գործունեությանը: Աբդուլ Համիդի առանձնահատուկ «հոգածության» ներքո էր մահմեդական երիտասարդության կրթության կազմակերպումը: Փաստորեն, 1920-ական թվականներին Ջիա Գեռք Ալփի արտահայտած հիմնադրույթը՝ «մտավորական ընտրանու դեպի ժողովուրդ» գնալը, նրանից ազգային մշակույթ սովորելը ևս, ըստ էության, Աբդուլ Համիդի մոլեռանդ, ռասիստ մտավորականություն դաստիարակելու գաղափարի իրականացումն էր: «Գնալ դեպի մշակույթ» կոչով Գեռք Ալփը, անշուշտ, հասկանում էր գնալ դեպի դարավոր բնազդները՝ բարբարոսության, մոլեռանդության և ազգային բացառիկության զգացումով ներարկվելու համար²: Սուլթանը փորձում էր մաս փոքր բարենորոգումների օգնությամբ, տնտեսական հիմք ստեղծել ապագա միաէթնիկ պետության համար: Այս շրջանում էր, որ բացվեցին տարբեր մասնագիտացումներով կրթական հաստատություններ, ավելացան պետական գանձարան մտնող հարկային մուծումների ծավալները, կառուցվեցին բազմաթիվ գործարաններ, երկրում զարկ տրվեց ճանապարհաշինարարությանը: 1889 թ. շահագործման հանձնվեց Հայդար փաշա-Անկարա երկաթուղագիծը³: Մակայն այդ դրական տեղաշարժերը չէին կարող հզորացնել երկիրը այն պարզ պատճառով, որ ստացված կապիտալները գերազանցապես ծախսվում էին բանակի վրա և օգտագործվում էին ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու համար: Հատուկ հրամանով բոլոր հասարակական պաշտոններից հեռացվում էին ոչ մուսուլման պաշտոնյաները, որով հատկապես զգալի հարված էր հասցվում երկրի առաջընթացին⁴: Հատկապես այս հրահանգը խնամքով էր իրականացվում «Ասիական Թուրքիայում»⁵:

¹ Ziya Gökalp, *նշվ. աշխ.*, էջ 5:

² Նույն փեդում:

³ Նույն փեդում, էջ 35:

⁴ Shû A. Wittlin, Abdul Hamid. *The Shadow of God*, London, 1940, p. 148, St. L. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, v. 2, Cambridge, 1977, p. 224, 225. *Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время*, М., 1989, с. 116-119.

⁵ *Положение армян в Турции...*, с. 253.

⁶ E. M. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Philadelphia, 1896, p. 6.

Առավել մեծ բարդությունների հետ էր կապված Աբդուլ Համիդի երկրորդ՝ միատարր ազգաբնակչությամբ Արևելյան կայսրություն ստեղծելու երազանքը: Դրա համար հարկավոր էր ամենից առաջ լուծել քրիստոնեական հարցը: Այստեղ երկընտրանք չկար, կամ այս ժողովուրդները, խմբերը, ազգությունները պետք է ձուլվեին, կամ գլխովին ոչնչացվեին ու տեղահանվեին: Մա շատ ավելի բարդ խնդիր էր, և այստեղ պետք է փնտրել ևս մեկ պատասխանն այն հարցի, թե ինչու՞ սուլթանը անմիջապես չորդեգրեց թուրքիզմը: Անվերապահորեն հռչակելով թուրքական պետություն ստեղծելուն ուղղված քաղաքականություն, Աբդուլ Համիդը իր դեմ կլարեք կայսրության մուսուլման մյուս ժողովուրդներին, որոնցից շատերն ունեին իրենց զարգացած մշակույթը, ազգային նկարագիրն ու անկախության ձգտումը: Այդ պատճառով այստեղ ևս սուլթանը որոշեց գործել աստիճանաբար, նախ ստեղծել մուսուլմանական երկիր և ապա այն վերածել թուրքականի: Այդ դեպքում, բնական է, որ առաջին հարվածը պետք է հասցվեր քրիստոնյա ժողովուրդներին: Ընդ որում, գրոհային ջոկատների «պատիվը» շնորհվում էր ոչ թուրք մուսուլմաններին՝ քրդերին, ալբանացիներին, կովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչներին: Սուլթան Համիդն էր, որ զարգացնելով Օսմանյան պետության կառավարման ավանդական բարբարոսական ձևը, ստեղծեց հակամարդկային վարչակարգ՝ ուղղված կայսրության բոլոր ճնշված ժողովուրդների դեմ: Միաժամանակ 1877-1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ակնհայտ էր, որ օսմանյան տիրապետությունը Բալկաններում այլևս հեռանկար չունեք գոյատևելու: Պայքար կարող էր լինել միայն Կրետեի և Մակեդոնիայի համար: Այլ հարց էր Արևելքը: Դուրս մղվելով Արևմուտքից, Աբդուլ Համիդը պետք է փորձեր իր միատարր պետության հիմքն այստեղ ստեղծել: Բայց կայսրության այս մասում ևս ապրում և ստեղծագործում էր հնամյա քրիստոնյա ժողովուրդ: Հայրենիք, պատմություն, լեզու, ազգային վառ ինքնագիտակցություն ունեցող հայությունը բնական խոչընդոտ էր համիդյան ծրագրերի իրագործման համար: 1894 թվականին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարին ուղղված զեկուցագրերից մեկում Կ. Պոլսում ֆրանսիական հանրապետության դեսպան Պ. Կամբոնը հետևյալ ուշագրավ միտքն էր հայտնում. «Չերդ Բարձրությունը տեղյակ է Հայաստանի ռազմական և քաղաքական նշանակության մասին: Անմատչելի լեռները, որ վեր են խոյանում նրա տարածքում, երկատուն և լիովին մեկուսացնում են Օսմանյան կայսրության մուսուլմանական երկու մա-

սերը՝ Միջագետքն ու Անատոլիան»¹: Իսկապես, մահմեդական օվկիանոսի մեջ վեր խոյացած հայկական կղզին անհանդուրժելի էր Համիդի համար: Ավելի բարձր մշակույթ ունեցող քրիստոնյա ժողովուրդին ձուլելը փաստորեն անհնար էր, և սուլթանն ընտրում է մյուս՝ բնաջնջման միջոցով հարցը լուծելու ճանապարհը: Ձուլումի քաղաքականությունն այսպիսով, իր սուր ծայրով ուղղվում է արևմտահայության դեմ: Ստեղծվում է խոր մշակված, կոռ և ամբողջական մի համակարգ: Այստեղ հաշվի էր առնված ամեն մի մանրուք և ամենից առաջ՝ արտաքին գործոնի դերը:

Ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո, հայերը Եվրոպայից ստացան 61-րդ հոդվածը՝ բարենորոգումների վերաբերյալ: Պարզ էր, որ այսուհետև այս խնդիրը ստանալու էր միջազգային հնչեղություն, և Հայկական հարցը որպես Արևելյան հարցի մի բաղկացուցիչ մաս, գտնվելու էր մեծ տերությունների ուշադրության կենտրոնում: Մակայն, նրանցից յուրաքանչյուրը փորձում էր իր ձևով օգտագործել հայկական խաղաքարտը: Լինելով ժամանակի խոշոր քաղաքագետներից մեկը, Աբդուլ Համիդը 1878 թվականից անմիջապես հետո կատարեց համապատասխան եզրակացություններ՝ մերժեցման եզրեր որոնելով Ռուսաստանի և Գերմանիայի հետ: Կիսրոսի համաձայնագիրը ևս մեկ անգամ համոզեց թուրքական կառավարող շրջաններին, որ իրենց հիմնական թշնամին Մեծ Բրիտանիան է: Ռուսաստանը աստիճանաբար դադարում էր սպառնալիք լինել Օսմանյան կայսրության համար, քանի որ վերանայել էր իր արտաքին քաղաքականությունը: 1870-1880-ական թվականների բուլղարական դառը դասերը, երկրի ներսում սկսած ելույթները, արտաքին քաղաքական բարդությունները ստիպում էին ցարին հարավային սահմաններում անցնել status quo -ի դիրքերին: Ինչպես սուլթանին, այնպես էլ Նիկոլայ II-ին առանձնահատուկ անհանգստություն էր պատճառում երկատված, բայց ներուժի մեծ հնարավորություններ ունեցող հայ ժողովրդի հարցը: Ցարը հասկացել էր այն ճշմարտությունը, որ արևմտահայ և արևելահայ հատվածների միավորումը Ռուսական կայսրության մեջ իր հետ անպայմանորեն կրերի «նոր Բուլղարիայի» ստեղծում ռազմավարական կարևորագույն դիրքում: Նրան հարկավոր էր Հայկական լեռնաշխարհը, բայց առանց նրա բնիկ ժողովրդի: Օբյեկտիվորեն, արևմտահայ հատվածի բնաջնջման ծրագիրը համապատասխանում էր ցարական ձգտումներին: Եվ սրանից էր, որ ամենից ա-

¹ *Affaires Arméniennes, Projets de Reformes dans l'Empire Ottoman, 1893-1897, Paris, 1897, N 6, p. 11.*

ուսջ որոշեց օգտվել սուլթանը: Ստեղծվեց երկու երկրների քաղաքական դաշինք, որը սուր ծայրով ուղղված էր հայ ժողովրդի դեմ:

Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին ապահովում էր երկրորդ հզոր հովանավորին՝ Գերմանիային, միաժամանակ հնարավորություն տալով տնտեսական փոփոխություններ իրականացնել Արևելքում: Մնում էր պաշտպանվել Անգլիայի միջամտությունից, որը Կիպրոսի համաձայնագրից ի վեր, փոքր ընդհատումներով, Թուրքիայի հանդեպ վարում էր ուժային քաղաքականություն: Ընդ որում, Մեծ Բրիտանիայի բոլոր ղեկավարները հենվում էին եվրոպական հասարակական կարծիքի վրա, որը հատկապես բուլղարական ջարդերից և հայկական հալածանքներից հետո պահանջում էր սանձահարել բռնակալին: Մուլթանական արտաքին քաղաքականության ուշափյր վերլուծությունը հանգեցնում է մեզ այն մտքին, որ դեռևս 1880-ական թվականներից Արդուլ Համիդը կանխագուշակում էր հերթական արևելյան ճգնաժամը և ակտիվորեն նախապատրաստվում այդ գոտեմարտին: Հասկանալով, որ ճգնաժամը կբռնկվի որպես արդյունք իր հակահայկական քաղաքականության, և հիմնական հակագրող ուժը կլինի անգլիական դիվանագիտությունը, սուլթանը 1895-1896 թթ. կատարեց ճկուն քայլ՝ Հայկական հարցի հետ մեկտեղ տերությունների սեղանին դնելով նաև Կրետեի քարտը: Եվ Եվրոպան ստիպված եղավ բախվել միաժամանակ երկու՝ հայկական և քաղկանյան հիմնահարցերին: Արյունալի պայքարից հետո զիջելով Եվրոպային Բալկաններում, որոշակիորեն բավարարելով անգլիական պահանջների մի մասը՝ սուլթանը փոխարենը ստանում էր ձեռքերի որոշակի ազատություն Հայաստանում:

Լսածելով արտաքին բնույթի բազմաթիվ այլ հարցեր, սուլթանը միաժամանակ իրականացնում էր կարևորագույն ներքին խնդիրները: Հայության դեմ ուղղված իր քաղաքականությունը Արդուլ Համիդ II-ը սկսել էր իրագործել դեռևս 1880-ական թվականներից: Ինչպես ժամանակին ճիշտ նշել էր Հայկական դատի պաշտպաններից մեկը՝ Մաքբուլ Մաք Բուլլը, նախ և առաջ պատերազմ հայտարարվեց հայերի կրթական համակարգին, մշակույթին և դավանանքին¹: Համիդը գիտակցում էր, որ հայ ժողովրդի ազգային գարթոնքի դեմ պայքարում պետք է վճռվեր լինել-չլինելու համընդհանուր հարցը: Այս սուլթանի օրոք էր, որ կառավարության կողմից սկսվեց կիրառվել նաև մշակութային ցեղասպանությունը: Ընդ որում, եթե ֆիզիկական բնաջնջման մարտավարությունը հնարա-

վոր էր ժամանակ առ ժամանակ հանել զինանոցից, արտաքին պայմաններից կամ այլ նկատառումներից ելնելով, ապա պետականորեն ղեկավարվող մշակութային ցեղասպանությունը չդադարեց հայ ժողովրդի նկատմամբ և շարունակվում էր արդեն ավելի քան հարյուր տարի: Միաժամանակ, սուլթանը փորձում էր անմիջական հարված հասցնել Հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում ապրող հայերին՝ անտանելի պայմաններ ստեղծելով նրանց գոյության համար: Սովորական են դառնում արևմտահայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող հալածանքները, խաղաղ բնակչության կողոպուտը, թալանն ու բռնությունները: Հայաբնակ բոլոր մարզերում ստեղծվում է յուրահատուկ հակահայկական վարչակարգ: Երկիրը վեր է ածվում մի կատարյալ դժոխքի: Մեզ են հասել բազմաթիվ վրաստաթղթեր, վկայություններ, մենագրություններ՝ հայ ժողովրդի անմարդկային, դանթեական տանջանքների նկարագրություններով: Մեր պատմության այս ողբերգական շրջանը դեռևս սպասում է իր ուսումնասիրողին:

«Առաջին քայլը,- գրում էր ժամանակի խոշորագույն հրապարակախոսներից մեկը՝ Էմ. Դիլոնը,- բնաջնջման ծրագրի իրականացման ուղղությամբ, այն էր, որ պարբերաբար քայքայեն ժողովրդին»: Դա նախ և առաջ իրականացվում էր ամենադաժան հարկային քաղաքականությամբ: «Օրինական» հարկերը՝ գլխահարկը, խարաջը, տասանորդը, բազմաթիվ և բազմատեսակ «պետական» հարկերը, սահմանվում էին կամայական չափերով և հավաքվում էին բնակչությունից ամենայն դաժանությամբ ու անխղճությամբ: Հատկապես ծանր էին գլխահարկը և ռազմական հարկը: Բացի սրանցից, հայ գյուղացին ստիպված էր տարվա մեջ մի քանի անգամ տուրք վճարել շրջակայքի քուրդ աղաներին՝ հավանական թալանից ու ասպատակությունից խուսափելու համար: Էլ ավելի սարսափելի էին հարկերը գանձելու ձևն ու անիրավությունները: «Հայերից հավաքվող հարկերը չափազանց մեծ են, - նշում էր Դիլոնը, - կաշառքները, որոնցով միշտ ուղեկցվում էր դրանց հավաքումը, վերցվում են գափթիաների կողմից և ընդունելով ամենաողկալի ձևերը, կարող են հասնել աներևակայելի չափերի. ինչ վերաբերում է միջոցներին, որոնց օգնությամբ կատարվում է հարկերի հավաքումը, ապա դրանք իրենք իսկ Հայաստանում օտոտմանյան տիրապետության ոչնչացման բավարար հիմնադրումն են հանդիսանում»²: Հարկային քաղաքականությունը իրականացվում էր պետության կողմից հայոց եկեղեցապատ-

¹ The Armenian Genocide, Documentation, vol. 1. München, 1987, p. 142.

¹ Положение армян в Турции..., с. 333.

² Մյլն փեղում, с. 338, 339.

կան հողատարածությունների և գյուղացիության հողերի բռնագրավումներով: Այսպես վարելով որոշակի ագրարային քաղաքականություն, կառավարությունը ձգտում էր հողագրկման և աղքատացման միջոցով քայքայել արևմտահայությանը և ստիպել նրան լքելու հարազատ երկիրը: Դատարանը և դատը այն հզոր լծակն էին, որոնց միջոցով թուրքական իշխանությունները լիակատար անանկացման շեմին էին հասցնում արդարություն, պետական պաշտպանություն ունեւել փորձող դժբախտներին: Հայերը գրկված էին ամենատարակյան իրավունքներից: Այն հայը, ով փորձում էր իրեն անպատված, իր ունեցվածքը թալանած մուսուլմանին՝ քրդին, թուրքին դատական պատասխանատվության ենթարկել և դիմում էր օրենքին, որպես արդյունք ինքն էր հայտնվում բանտում՝ այնտեղից հեռանալով կամ լիովին աղքատացած (եթե հարուստ էր), կամ ամենևին դուրս չէր գալիս: Իսկ թուրքական բանտի տանջանքները, իսկապես, կարող են սարսափի մեջ գցել ընթերցողին:

Սուլթանը տնտեսական ճնշումները զուգակցում էր ամենամուրք քաղաքական հետապնդումներով: Պետական քաղաքականության աստիճանի էր բարձրացվել մուսուլմանների բնակեցումը հայաբնակ գյուղերում և շրջաններում: Վերաբնակիչները տասը տարով ազատվում էին ռազմական ծառայությունից, ստանում էին անվճար հողատարածություններ՝ որպես օրենք հայերի կողմից արդեն լավ մշակված, եկամտաբեր հողերը և նյութական օժանդակություն¹: Չանգվածային այս վերաբնակեցումները հետապնդում էին մեկ նպատակ՝ փոխել հայաբնակ շրջանների ազգային կազմը, թուլացնել, տնտեսապես հարվածել հայերին և հասնել նրան, որ հայ ազգաբնակչությունն իր Հայրենիքում կազմի չնչին տոկոս: Հարկ է նշել և այն փաստը, որ հայկական վիլայեթներում հաստատվում էին բացառապես ռազմատենչ, հետամնաց, թալանով ապրող քրդական ցեղերը և հյուսիսկովկասյան մուլեռանդ ցեղախմբերը: Սուլթանի ծրագրում հատկապես մեծ դեր էր հատկացվում քրդերին: Դեռևս մեծ վեզիր Ալի փաշան ժամանակին մշակել էր հատուկ ծրագիր, որի նպատակն էր քրդական ավարառու ցեղերին, ըստ հնարավորին, բնակեցնել հայաշատ վայրերում «հավասարակշռություն» պահելու համար²: 1880-1890-ական թվականներին հասել էր և այդ ուժն օգտագործելու ժամանակը: «Համիդիե» գորաջոկատների ստեղծումը

¹ *Skizzen der Genozid armen in Osmanischer Reich, Erevan, 1982, s. 159.*

² Գ. Լազյան, *Հայաստանի և Հայ դարը, Երևան, 1991, էջ 122:*

փաստորեն նշանակում էր, որ կառավարությունը հասել է իր բազմաստիճան քաղաքականության հիմնական փուլին՝ բացահայտ կոտորածների կազմակերպմանը: Դա ըստ էության ազգային բնաջնջումը սկսելու պետական թուլատրությունն էր: «Համիդիե» գորաջոկատների ստեղծումը Բեռլինի համաձայնագրի բացահայտ խախտում էր: Վ. Գալաթսունը Չեստերյան ճառում տվել է «համիդիե» գորաջոկատների ստեղծման խոր վերլուծությունը. «Քրդերը ապրում են վայրենի կյանքերով, այստեղ միտք արտահայտվեց (միտիցումն) նախագահող Վեստմինստերի հերցոգի կողմից», որ սուլթանը կազմակերպեց քրդերին: Ես հակված եմ վիճարկել այդ կարծիքը, քանի որ, ըստ իս, քրդական ցեղերը գուրկ են ամեն մի կազմակերպվածությունից: Եթե նրանք կազմակերպված են, ապա այն սխտեմով, ինչպես կարող է կազմակերպվել ավազակների խումբը: Սուլթանը և կոստանդնուպոլսյան կառավարությունը ձևակառուցում են հավաքագրեցին՝ ոչ մի զինվորական կարգապահություն չունեցող մարդկանց, կազմեցին կեղծ հեծելազորային զնդեր և ապա գորակոչեցին, նրանց լիազորելով որպես սուլթանական զինվորներ՝ ավերել ու բնաջնջել հայկական բնակչությանը: Այսպիսով, քրդերն այս սարսափելի գործին մասնակցող առաջին գործակալներն են, հետո գալիս են իրենց չարամտությամբ քրդերին ամենևին չզիջող թուրք զինվորները, երբորդ կատեգորիային են պատկանում քաղաքացիական չինովնիկները՝ ոստիկանությունն ու թուրքական կառավարության հարկահավաքները¹»: 1895 թ. ապրիլին Վ. Գալաթսունին ուղղված նամակում Խրիմյան Հայրիկը լիովին բացահայտում էր քրդերին օգտագործելու սուլթանական քաղաքականության ևս մեկ կողմը. «Վասնզի կառավարութիւն մը խորամանկ քաղաքականութիւն հնարեց և յաջողեցաւ քիւրտին ձեռքով այնչափ բազմաթիւ գյուղացի հայ ժողովուրդ իրենց բնիկ բազմադարեան հայրենիքէն հանել, վարել դուրս գունդեզունդ հայ գաղթականներ, և յետոյ չքմեղս լինելով ասել՝ թե քիւրտն արեց»²:

«Համիդիե» հեծելազորների ստեղծումով սկսվում են հայության բացահայտ ջարդերը: Ժամանակի հայ և օտար բերքերը օրավուր ցնցվում էին Հայաստանի սարսափների նկարագրություններից:

Էրզրումի նախկին հյուպատոս Քլիֆֆորդ Լյուրը իր զեկուցագրերից մեկում հետևյալն էր գրում. «Թողնելով մի կողմ ուրիշ կետեր, որոնց մասին դեռ կարելի է վիճել, կան երեք կողմեր թուրքահայերի դուրսյան մեջ,

¹ *Положение армян в Турции...*, с. XIV, XV.

² Գ. Լազյան, *Ազգ. աշխ.*, էջ 122:

որոնք բոլորն էլ ընդունում են և որոնց պետք է ամենաշատ դարձան անել:

1. անապահովություն կյանքի և սեփականության՝ շնորհիվ քրդերի մշտական հարձակումներից.
2. անձնական անապահովություն և լիակատար բացակայություն և՛ խոսքի, և՛ գործի, և՛ խղճի ազատության.
3. քրիստոնյաների անհավասար դրություն կառավարության աչքում՝ մահմեդականների հետ համեմատելով»¹: Մեծ տարածում էին ստանում բռնի մահմեդականացումը, երեխաների, մանկահասակ աղջիկների զանգվածային առևանգումներն ու վաճառքը: Հսկայական չափերի էր հասնում բողոքի գուսպ ձևը՝ արտագաղթը Հայրենիքից:

Պետական ջարդարարական քաղաքականությունն էր, որ ոտքի հանեց հայության ամենալայն խավերին, առաջ բերեց զինված պայքար: Հայ ժողովուրդը ստիպված էր դիմելու զենքի, նա այլ ելք չուներ, նրա առաջ չկար ընտրության հնարավորություն: Նման պայմաններում բնական է, որ հարածված, ոչնչացման եզրին կանգնած ժողովուրդը տարերայնորեն դիմում էր ինքնապաշտպանության: Հայության ամենալայն շրջաններում տարածում էր ստանում զինվելու, զենքը ձեռքին կռվելու և զոհն պատվով մեռնելու բնական ցանկությունը: Եվ սուրբանական ռեակցիան ի վիճակի չէր ճնշելու սկսված ազատագրական պայքարը: 1880-1890- ական թվականները հայ ժողովրդի քաղաքական գաղթոնների տարիներ դարձան: Մշակվեց մարտական գաղափարախոսություն, ստեղծվեցին հայ առաջին ազգային կուսակցությունները, որոնք աներևակայելի ծանր պայմաններում համարձակորեն իրենց վրա վերցրեցին համաժողովրդական պայքարի կազմակերպման դժվարին գործը: Հայությունը վերջիններիս առաջնորդությամբ մտավ իր դարավոր գոյամարտի վճռական՝ զինված հեղափոխության ժամանակաշրջանը: Ինչպես ամեն մի ճնշված ազգի պայքար ընդդեմ բռնապետության, հայ ժողովրդի մաքառումը և՛ արդար էր, և՛ ուներ առաջադիմական նշանակություն: Պայքարի բնույթով, ձևերով և եղանակներով այն իսկապես ժողովրդական էր: Ազատագրական կռիվների ուղին բռնած կուսակցությունների, ժողովրդի ղեկավարությունն ստանձնեց հեղափոխական ոգով դաստիարակված մտավորականությունը: Ինչպես բոլոր ժամանակների երիտասարդ մտավորականությանը, նրան ևս հասուն էր անհե-

1 «Դրոշակ», Վիեննա, 1891, մայիս, էջ 6:

տական պայքարի դերի գերազնահատումը, քաղաքական ռոմանտիզմի գաղափարներով տարվելը: Ե՛վ հնչակյան, և՛ դաշնակցություն կուսակցությունների հիմնադիրները եվրոպական կրթություն ստացած, Հայրենիքի ազատագրական գաղափարով վառվող երիտասարդներ էին, որոնք վերցրեցին ազատագրական պայքարի ղեկը նախկին առաջնորդներից և ժողովրդին տարան հերոսական խոյանքի ճանապարհով: Պայքարի այս նոր ուղին ստիպում էր ընդունել ինքը՝ կյանքը: Պատահական չէ, որ ժողովուրդը փարվեց կուսակցություններին, նրանց մեջ գտնելով իր գոյատևման միակ հույսը, և վերջիններս հզորացան, ուսանողական խմբակներից մարտական ուժի վերածվեցին միմիայն հզոր համազգային աջակցության շնորհիվ: Չնայած ծրագրային տարակարծություններին, որ պայմանավորված էր հնչակյան կուսակցության ղեկավարության սոցիալիստական ուղղվածությամբ, և՛ հնչակյանները, և՛ ՀՀ Դաշնակցությունը հետապնդում էին մի հիմնական նպատակ՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը: Հնչակյան կուսակցությունը ազգային անկախության ձեռքբերումը բացահայտորեն հռչակում էր որպես կարևորագույն խնդիր: Ծրագրում նշվում էր. «Մեր համոզումն այն է, որ այդ թշուառ վիճակից ժողովրդին փրկելու և նրան դնելու այն ուղիի վրայ, որը նրան միջոց տար դիմելու դեպի սոցիալիստական կազմակերպությունը, դեպի այն հեռաւոր նպատակը, անհրաժեշտ է թուրքաց Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, քաղաքական ազատություն և ազգային անկախություն, որոնք և դառնում են Մօսկայ նպատակ»¹: 1890 թվականին իր հիմնադիր Մանիֆեստում ՀՀ Դաշնակցությունը հայտարարում էր. «Նպատակ դնելով թիւրքաց Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատությունը, «Դաշնակցությունը» մտել է այն կռուի մեջ, որ սկսել է ինքը՝ ժողովուրդը, տանկապ կառավարութեան դէմ, ուխտելով մինչև արեան վերջին կաթիլը կտուել հայրենիքի ազատութեան համար:

Միանանք ամենքս ժողովրդի հետ, որ բարձրացրել է ազատութեան դրօշակը»²:

Արևմտյան Հայաստանի՝ դարերով խավարի մեջ կորած և մոռացված գյուղերում ու քաղաքներում հիմնվում էին ազատագրական գաղտնի խմբակներ, ստեղծվում էին հեղափոխական կազմակերպություններ: Հայրուրավոր հայ երիտասարդներ, աշխարհի ամենատարբեր երկրներ-

1 Պայմանքին Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, հ. Ա, Թիւրք, 1962, էջ 33:

2 «Դրոշակ», քոնցիկ քերթ, 1890, N 1:

րից, տարբեր խավերից և դասակարգերից, կազմակերպում էին կամավորական ջոկատներ Արևմտյան Հայաստան անցնելու, անհավասար գոտեմարտի բռնված, բնաջնջման ենթարկվող եղբայրներին օգնելու, կռվելու և նրանց հետ մեռնելու համար: «Փոխարեն արցունք թափելու մեր աղետների ու կորուստների վրա, - գրում էր «Հնչակը» 1895 թվականին, -անվեհերությամբ ու սուրբ զգացումով ձեռքերը ընկածների արիւնից գոյացած Ռուբիկոնի կուրծքը և երթանք դեպի առաջ»¹:

1891 թվականին «Դրօշակում» տպագրվեց հայկական հեղափոխության սկզբնապատճառներին և մարտավարությանը նվիրված ծրագրային փայլուն հոդված-վերլուծություն: Այնտեղ իրավացիորեն շեշտվում էր. «Ամեն մի քաղաքական կուսակցություն՝ գաղափարի համար կռիւ սկսելով կարող է յաջողութեան յոյս ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ կան հետևեալ երկու անհրաժեշտ պայմանները.

1. Եթէ ժողովուրդը, որի շահերի համար մղում է կռիւը, հասկանում է այդ կռուի անհրաժեշտ լինելը և մասնակցում է այդ կռուին թէ ուղղակի և թէ անուղղակի կերպով՝ գոնէ ի դեմս իր ամենալաւ ներկայացուցիչների:

2. Եթէ կռուի համար ընտրուած են այնպիսի նպատակահարմար ձևեր և միջոցներ, որոնք բոլորովին համապատասխան են ներկայ իրականութեան և պատմական թույլի պահանջած պայմաններին»²:

Հայ ժողովուրդը ինքն էր սկսել ազատագրական պայքարը, և այստեղ էր հայ հեղափոխության ուժի ու կենսունակության գաղտնիքը: Ինչպես իրավացիորեն նշվում էր նույն հոդվածում. «Իսկապէս ասած՝ ինտելիգենցիան միայն արձագանք տուեց ժողովրդի պատերազմական կռիւին, որ լսուեց անակնկալ կերպով»³: Համաժողովրդական պայքարի հեռանկարը թելադրում էր և մարտավարությունը. «Ամենից առաջ, - գրում էր «Դրօշակը», -պետք է նկատի ունենալ, որ մեր կռիւը ժողովրդի կռիւ է՝ նրա դարավոր բռնակալների դէմ: Իբրև ժողովրդական կռիւ, նա չի կարող կանոնաւոր գորքերի վարած պատերազմի ձև ունենալ, իհարկէ, եթէ մի արտակարգ դէպք չպատահի: Ո՛չ, հայ ժողովրդի կռիւը պէտք է պարտիզանական կռիւ լինի. մենք այժմեան դրութեան մէջ ուրիշ կերպ կռուել չենք կարող. կանոնաւոր պատերազմ, իսկական ճակատամարտեր անհնար են մեզ համար»⁴:

1 «Հնչակ», Լոնդոն, 1895, N 24, դեկտեմբեր:

2 «Դրօշակ», 1891, N 2, սեպտեմբեր:

3 Նույն տեղում:

4 Նույն տեղում:

Աշխարհի շատ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական զինված պայքարի մարտավարությունն էր սա՝ սկսած իսպանական Գերրիլայից մինչև բուլղարական ապստամբությունը: Սակայն, հայկական հեղափոխությունն ուներ հիմնական առանձնահատկություն: Այն ընթացում էր ծայրահեղ աննպաստ պայմաններում և փաստորեն, պարտադրված էր սուբանական կառավարության կողմից, որ իր հայաջինջ քաղաքականությամբ չէր թողել ժողովրդին ոչ մի այլընտրանքի հնարավորություն: Հայ ժողովրդին ուղղված իր նամակներից մեկում Ջ. Գարիբալդիի զինակիցներից մեկը՝ Ամիլյար Չիպրիանին հետևյալ խորհուրդն էր տալիս. «Լիովին բնաջնջումի դատապարտուած ժողովուրդ մը իր յուսահատ դիպագնութեան մէջ պէտք է դնէ միայն յոյսը: ... Ամէն պատերազմ, որ կը տանի ազատութեան, արդար է և օրինաւոր:

Կամ՝ մեռնիլ հերոսի պէս՝ զենքը ձեռքին կռուելով, կամ մեռնիլ անարի և վատասիրտ, համակերպ ու լալկան»¹:

Հայությունն ընտրեց առաջին ուղին: Արևմտահայության կյանքին քաջածանոթ, նրան նվիրված հեղափոխական գործիչների մի ամբողջ համաստեղություն սեփական կյանքի գնով կազմակերպում էր արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը, պատրաստում համաժողովրդական ապստամբություն, հիմք դնելով Երկիր՝ Արևմտյան Հայաստան և Կիլիկիա, զենք ու զինատար խմբեր անցկացնելու շարժմանը: Ազատագրական զինված պայքարը հիմնականում կրում էր ֆիդայական կռիվների կերպարանը: Պայքարի այս բովում աստիճանաբար ձևավորվում էր մի նոր՝ հերոսական սերունդ, որը վճռականորեն իր վրա էր վերցնում ազատագրական պայքարի ողջ ծանրությունը: Եվ չգերագնահատելով հայ հեղափոխության դերը, նշենք, որ հայոց ընդդիմադիր պայքարն էր, որ ի վերջո սանձեց սուբանական ջարդարարությանը և ստիպեց Եվրոպային հաշվի առնել հայկական գործոնը: Եվ թուրքական ներկայիս պատմագրության փորձերը՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների վատթարացումը և ջարդերը ներկայացնել որպես հայ հեղափոխական կուսակցությունների ծավալած գործունեության արդյունք, լիովին սնանկ են: Կ. Պոլսում Ֆրանսիական հանրապետության դեսպան Կամբոնը 1894 թ. փետրվարի 20-ին իր զեկուցագրերից մեկում հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն էր հաղորդում. «Երկու տարի առաջ

1 Երոպայիցիների կարծիքը Հայկական դասի մասին, հրատ. "Դրօշակի", ժնն, 1907, էջ 15,17:

մի բարձրաստիճան բուրք ինձ ասաց. «Հայկական հարց գոյություն չունի, բայց մենք այն կստեղծենք»: Այս կանխագուշակությունն իրականացավ: Հայկական հարցն այսօր գոյություն ունի»: Հայկական հարց ասելով, Բ. Դուռը հասկանում էր հայ բնակչությանը Հայրենիքից դուրս մղելու հարցը, իսկ «կստեղծենք»-ը, անտարակույս, նշանակում էր բացահայտ կոտորածներով նրան ոչնչացնելու քաղաքականությունը: Եվ չի կարելի երբեք մեղադրել հայոց ազատագրական պայքարը, կուսակցություններին «անհեռանկար պայքարի», «անհեռատեսության», անգամ «առիթ ընձեռելու» մեջ: Ամեն ինչ արդեն կանխորոշված էր և պետք է հանգեցնել կոտորածի: Նույն դեպքում այսպես էր շարունակում իր միտքը. «Այդ շրջանում (այսինքն՝ Բեռլինից և Կիպրոսի դաշնագրից հետո՝ Լ.Մ.) հայ ազգայնական ինքնագիտակցության զարթոնքը դեռևս տեղի չէր ունեցել, հայկական անկախության գաղափարը գոյություն չուներ, կամ եթե կար՝ միայն մի քանի ուսույնների մտքերում, որոնք ապաստանել էին Եվրոպայում»: Այնուհետև, նկարագրելով հայերի դրությունը, Կամբոնը եզրակացնում էր, որ թուրքերն իրենք էին անձեցնում հեղափոխականներին, և ժողովուրդը, որը տկար ու անպաշտպան էր, ստիպված էր մտածել երկու տարրական բաների՝ «ազատության» և «գաղտնի կազմակերպություններ ստեղծելու մասին»¹:

Խոսելով համիդյան զուլումի մասին, անհրաժեշտ է առավել հանգամանորեն անդրադառնալ ջարդերի մեխանիզմին: 1890-ական թթ. թուրքական կառավարությունը վերջնականապես մշակեց և հարստացրեց կոտորածներն իրականացնելու դարավոր զինանոցը: Դա նման ծավալներով բնաջնջման առաջին փորձն էր, ուստի և որոշ վայրերում տեղական իշխանությունները չկարողացան կազմակերպված իրագործել կենտրոնի հրահանգները: Բոլոր «վրիպումներն» ու «սխալները» հետագայում հաշվի առնվեցին Համիդի հաջորդների կողմից: Մասնավորապես 1915 թվականին կատարվեց այնպիսի խոշոր քայլ, ինչպիսին էր բնաջնջման իրականացումը ոչ թե տեղում, այլ դեպորտացիայի միջոցով, տեղափոխման ընթացքում:

Ուշադիր քննությունը ևս մեկ անգամ համոզում է, որ 1894 թվականից մինչև 1897 թվականն ընկած ժամանակահատվածի արյունալի իրադարձություններն ամենայն մանրամասնությամբ նախապատրաստված

1 Ministère Affaires Etrangères. Documents Diplomatiques. Affaires Arméniennes. Projets de Reformes dans l'Empire Ottoman, 1893-1897, Paris, 1897. N 6. p. 10.

են եղել և իրականացվել են սահմանված հաջորդականությամբ: Մուրա-նը նախ փորձում էր հարվածել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի դարավոր կենտրոններին՝ Սասունին, Չեյթունին և Վանին: Ընդհանրապես, կարելի է անցկացնել սուլթանական ջարդարարության որոշակի դասակարգում: Հայության ոչնչացումն իրականացվում էր երեք ճակատներով: Առաջինը, ինչպես նշվեց, ամրացված լեռնային շրջանների և ինքնապաշտպանության ընդունակ բնակչության բնաջնջման փորձն էր: Եթե 1894 թվականին Սասունում դա մասամբ հաջողվեց՝ ոչնչացվեց շուրջ 10 հազար խաղաղ բնակչություն, ապա Չեյթունում, Վանում, Հանընում հայությունը, չնայած մեծ կորուստներին, կարողացավ ոչ միայն ձախողել Բ. Դուռն ծրագրերը, այլև նույնիսկ մի շարք փառավոր հաղթանակներ տարավ կառավարական գործերի և բաշխողականների տասնյակ հազարներից կազմված բանակների դեմ: Երկրորդ կարևորագույն փուլը կայսրության հայաշատ քաղաքներում կազմակերպված ջարդերն էին, որոնց վրա հարկ է կանգ առնել առանձնակի ուշադրությամբ: Այդ ջարդերը, ի տարբերություն վերը հիշատակված շրջանների, իրականացվում էին հիմնականում մուսուլմանական մոլեռանդությամբ սողեցուն քաղաքային բնակչության, դրսից բերված ավազակների և բանտերից բաց թողնված քրեական տարրերից կազմված ջոկատների օգնությամբ: Եթե դիմադրական պայքարի ուղին բռնած Սասունի, Չեյթունի և Վանի համար անհրաժեշտ էր օգտագործել ոչ միայն քրդական, չերքեզական զինական ուժը, այլ նաև բանակը, ապա մեծ մասամբ անպաշտպան հայ քաղաքային բնակչության համար նման քայլերի կարիքը ամենևին չկար: Ինչպես առաջինների, այնպես էլ երկրորդների նկատմամբ հաշվեհարդարը Բ. Դուռը բացատրում էր հայկական հեղափոխությամբ և մուսուլմանական մոլեռանդությամբ: Իրականում, փաստերը վկայում են, որ հատկապես վերջինը պարբերաբար ներարկվել է բնակչության մեջ կառավարության ներկայացուցիչների, լրտեսական լայն ցանցի միջոցով: Ընդ որում, մուսուլմաններին ահաբեկում էին այն հեռանկարով, որ հայերը ձգտում են ստեղծել իրենց պետությունը և բարենորոգումներից անմիջապես հետո կսկսեն մուսուլմանների ջարդը: Հայերին նույն լրտեսները պատմում էին, որ մեծ տերությունները համաձայնությամբ են եկել Հայաստանում զինված միջամտության հարցի շուրջ, և բավական է բարձրաձայն բողոքել, որ կատարվեին հայերի իր-ձերը¹: Միաժամանակ Եվրոպային հայ անիշխանականներով վախեց-

1 Alma Wittlin. Աշխ., էջ 172.

նող սուլթանը, յուրաքանչյուր տեղային ջարդից հետո փորձում էր իրադրությունը ներկայացնել որպես հեղափոխականների սադրանքի հետևանքով առաջացած անկայունության արդյունք:

Բավարարվենք մի քանի վկայություններով: Էրզրումի ողբերգական իրադարձություններից անմիջապես հետո, 1895 թ. հոկտեմբերի 28-ին, ռուսական ներկայացուցիչը դեսպան Ա. Նեյխովին ուղղված գեկուցագրի վերջում հատուկ շեշտում էր. «Իմ պարտքն էմ համարում լրացնելու մենտրանդումը կատեգորիկ հայտարարությամբ այն մասին, որ հոկտեմբերի 18/30-ին Էրզրումում հայերի կողմից ոչ մի հեղափոխություն չի եղել»¹: Վաճառում ռուսական փոխհյուպատոս Վ. Մակսիկն 1895 թ. նոյեմբերի 1-ին հեռագրում էր ռուսական դեսպանատուն. «Վերջին շաբաթվա ընթացքում շատ հայեր, վախենալով այստեղ Տրապիզոնյան և Էրզրումյան անկարգությունների կրկնությունից, մի քանի ընտանիքներով տեղափոխվում են առանձին տներ և այդպիսով սպարում 50-60 և ավելի անձից կազմված համայնքներով: Թուրքական իշխանությունները դանկատելով, իհարկե կարող են հիմք ունենալ այդպիսի հավաքները ներկայացնելու բոլորովին այլ իմաստով»²: 1894 թ. դեկտեմբերի 15-ի գեկուցման մեջ Հալեպի ռուսական հյուպատոսը, նշելով գեներալ նահանգապետի և վիլայեթի վարչական խորհրդի հայատյաց քաղաքականության մասին, գրում է, որ միայն «Վերջին ժամանակներս այստեղ ձերբակալվեցին մինչև 30 հայեր՝ ինչ-որ քաղաքական դավադրության մեջ մասնակցություն ունենալու կասկածանքով...»³: Կառավարությունը էլ ավելի խնամքով էր նախապատրաստում ջարդերի հատկապես գործնական կողմը: Բազմաթիվ փաստերը, վկայությունները, նկարագրությունները անառարկելիորեն ապացուցում են, որ 1895-1897 թթ. կոտորածներն անմիջականորեն կազմակերպված են եղել իշխանությունների կողմից, ընթացել են միևնույն սցենարով: Թուրքական կառավարության բոլոր փորձերը՝ մի կողմ քաշվել պատասխանատվությունից, իրողությունը ներկայացնել որպես անբոխային, զանգվածային անկարգություններ, չեն դիմանում ոչ մի քննադատության: Այստեղ բերենք սուկ մի քանի մեջբերումներ ռուսական և եվրոպական դիվանագիտական ներկայացուցիչների գեկուցագրերից, ներկայացուցիչներ, որոնց նույնիսկ

1 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, дело 3179, опись 517, л. 102.
2 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, г. 1895, дело 3179, опись 517, л. 107.
3 АВПР, ф. Политархив, дело 229, опись 482, л. 12.

թուրք ներկայիս կեղծարարները չեն կարող մեղադրել հայասիրության, փաստերի կանխամտացածին աղավաղումների մեջ: Դրանցից երկուսի հեղինակը Հալեպի ռուսական հյուպատոս Յակիմանսկին է՝ ցարական առավել փորձված դիվանագետներից մեկը, որն ակտիվորեն իրագործում էր Ա. Պետերբուրգից ստացած գաղտնի հրահանգները՝ տապալելու Չեյթունում 1896 թ. մեծ տերությունների միջամտությամբ ընթացող բանակցությունները, և հայտնի էր հայկական հեղափոխության նկատմամբ իր անբարեհաճ վերաբերմունքով: 1895 թ. նոյեմբերին նա գրում էր Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ա. Նեյխովին. «Գաղտնի հեռագրով, ես պատիվ եմ ունեցել այսօր տեղեկացնելու Չերք բարձրությանը, օտար պետությունների հավանական միջամտության սպառնալիքի ներքո քրիստոնյաների կոտորածները դադարեցնելու Դռան հրամանի և Այնթափում սույն ամսվա 5-ին զոհված քրիստոնյաների թվի մասին: Որոշ տեղեկություններով հաշվվում են նույնիսկ ավելի քան հազար սպանվածներ և վիրավորվածներ: ...Եվ Այնթափում, և Մարաշում դիակներն այրված են, և զորքերով շրջապատված ողջ մնացած քրիստոնյաները հնարավորություն չունեն հեռանալու իրենց քաղաքներից»¹: Նոյեմբերի 24-ին նա տալիս է առավել ընդարձակ նկարագրություն և տվյալներ. «Արյունոտ նկարագրությունները Ուաֆայում, Այնթափում և Մարաշում, ինչպես նաև նրանց շրջակա գյուղերում, կարելի է ասել, հրահրված են տեղի թուրքական իշխանությունների կողմից: ... Պենեռալ-նահանգապետի, մյուսասարիֆների և գայմազամների մուլեռանդությունն ու հայերի նկատմամբ անքողատությունը, ինչպես նաև մեղավոր մուսուլմանների վատառությունն իրենց անպատժելիության մեջ անմիջական պատճառ դարձան հայերի ոչընչացման համար... Իհարկե, ապագա անկողմնակալ հետաքննությունը կարող է բացահայտել և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական մեղավորներին, ցույց տալ զոհված քրիստոնյաների ճշգրիտ թիվը: Ահա թե ինչու, տեղական իշխանությունների հրահանգով, զոհվածների դիակները մեծամասամբ այրում էին կերոսինով կամ քաղում զարշահությանը լեցուն փոսերի մեջ»²: Ըստ Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Ֆ. Քարրիի տվյալների, Տրապիզոնի սարսափելի կոտորածների ժամանակ ջարդարարների խմբակները անմիջապես խրա-

1 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, г. 1895, дело 3179, опись 517, л. 141.
2 АВПР, ф. Посольство в Константинополе, г. 1895, дело 3179, опись 517, л. 195.

խուսվել են ոստիկանության և զինվորականության կողմից: Ընդ որում, թուրք բնակչության մեջ տարածվել էին լուրեր, որ հայերը նախապատրաստվում են հարձակվել մուսուլմանների վրա¹: Կենտրոնական կառավարության արյունոտ դերը հատկապես վառ արտահայտվեց 1896 թվականի Կ.Պոլսի ջարդերի ժամանակ, որն անմիջապես հետևեց ՀՀ Դաշնակցության մարտիկների կողմից Օտտոմանյան բանկի գրավմանը: Ժամանակին եվրոպական մամուլում, նույնիսկ հայկականում, երևացին հողվածներ, որտեղ Կ.Պոլսի կոտորածների նախապատճառ էին համարում հայ հեղափոխականների գործողությունները և մայրաքաղաքի որոշ բաղամասերում կազմակերպված զինված դիմադրությունը: Գ. Ուշըբընը, որը խիստ լավատեղյակ էր թուրքական իրականությանը, իր արժեքավոր աշխատության մեջ հետևյալ տեղեկությունն էր հայտնում. «Քանկի վրա հարձակումից ոչ ավելի քան մի քանի ըուպե հետո, ոստիկանության միևնույն կողմից կազմակերպված թուրքերի ավազակախմբերը սկսեցին Ստամբուլում և Գալաթայում իրենց պատահած հայերի սպանությունները: Նրանք հովանավորվում էին մեծ զորամիավորումների կողմից, որոնք որոշ դեպքերում մասնակցեցին արյունահեղությանը»²: Կոտորածը շարունակվեց երեք օր, և արդյունքում ոչնչացվեցին ոչ միայն հազարավոր հայեր, այլ նաև ավարի տրվեց նրանց պատկանող ողջ հարստությունը: Սուլթանը որոշել էր հիմնական հարվածը հասցնել մայրաքաղաքի տնտեսապես հզոր հայությանը: Մա էր պատճառը, որ ջարդերից հետո Կ.Պոլսում սկսվեցին հայության զանգվածային ձեռքակալությունները և հալածանքները: Անտանեի պայմաններ ստեղծվեցին նաև ունևոր խավի ներկայացուցիչների համար: Մ. Մաք Զուլը Կ.Պոլսի ջարդին նվիրված իր հոդվածում վկայում էր. «Ամեն ինչ կատարվել էր մեծագույն կազմակերպվածությամբ, և չկար անիշխանության ոչ մի նշույլ, այդ օրերին չկար մի ըուպե, որ բանակը և ոստիկանությունը չվերահսկեին քաղաքի իրադրությունը. մի քանի հայկական քաղամասեր՝ Սկյուտարը, Գում Գափուն և ուրիշներ, որոշ նկատառումներով պաշտպանվեցին և այստեղ սովորականի պես խաղաղ էր ու անխռով»³: Մակայն սրանով չէր ավարտվում բնագրման սխեման: Հայ ժողովրդի սովոր հաստատված բնակվում էր հայրենի եզերքներում, զբաղվում էր երկրագործությամբ, անասնապահությամբ: Մրանց դեմ էր հիմնականում ուղղված սուլթանական հատուկ հարկային քաղաքականութ-

1 «Turkey», (1896), N 2 no. 91, p. 57.
 2 The Armenian Genocide, vol. 1, p. 196.
 3 The Armenian Genocide, vol. 1, p. 218.

յունը: Ամրացված շրջանների դեմ պատերազմների, քաղաքային ջարդերի հետ միաժամանակ սկսվում էր Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի հայաբնակ գյուղերի, շեների զանգվածային ոչնչացումը: Այստեղ հիմնական դերակատարները «համիդիե» ջոկատներն ու տասնյակ հազարների հասնող բաշիբոզուկներն էին, որոնք, իսկապես, երկիրը վերածեցին անապատի և սպանդանոցի:

Փաստորեն, կազմակերպված ֆիզիկական ոչնչացումը սկսվեց Ստամբուլում՝ 1892- 1894 թվականներին և շարունակվեց մինչև 1890- ական թվականների վերջերը: 1895 թվականի սեպտեմբերի 30-ին ահավոր կոտորած տեղի ունեցավ Բաբերդում: 1895 թ. հոկտեմբերի 5-ին սկսվեց Տրապիզոնի սարափելի ջարդը: Մրի քաշվեցին հազարավոր հայեր, ավերվեցին շրջակայքի հայկական բնակավայրերը: Երկու ամսվա ընթացքում կոտորածների ակիրք տարածվեց հայաբնակ համարյա բոլոր մարզերում: Տասնյակ հազարավոր կանայք, երեխաներ, ծեր և երիտասարդ բնակիչներ ոչնչացվեցին Երզնկայում, Դերջանում, Բիթլիսում, Ուտեայում, Շապին Կարահիսարում, Կարինում, Խարբերդում, Մալաթիայում, Մարզվանում, Դիարբեքիում, Սղերդում, Մեքաստիայում, Այնթափում, Մարաշում և այլուր: Արևմտահայոց ցեղասպանության սկիզբն էր սա, ցեղասպանություն, որի արդյունքում ոչնչացվեց իր Հայրենիքում ապրող օսմանահպատակ հայությունը: 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ում ընդունված Ցեղասպանության կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածում նշվում է. «Ներկա կոնվենցիայում ցեղասպանություն նշանակում է հետևյալ գործողություններից որևէ մեկը՝ կատարված ազգային, էթնիկ, ռասսայական կամ կրոնական խումբը, որպես այդպիսին, ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրությամբ.

- ա) խմբի անդամներին սպանելը,
- բ) խմբի անդամներին լուրջ մարմնական կամ հոգեկան վնաս հասցնելը,
- գ) խմբի համար կանխամտածված կերպով կյանքի այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք, նախապես սպարզ է, որ հանգեցնելու են նրա ֆիզիկական ոչնչացմանը՝ ամբողջովին կամ մասնակիորեն,
- դ) խմբի ներսում ծնունդների կանխաման նուղված միջոցառումների կատարումը,
- ե) խմբի երեխաներին հարկադրաբար մեկ այլ խումբ փոխանցելը»¹:

1 F. Chalk and K. Jonassohn, Genocide: An Historical Overview, Social Education, N 2, February 1991, p. 92.

Հազարավոր արխիվային վավերաթղթերը (դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուներ, մամուլ, վկայություններ) անհերքելիորեն վկայում են, որ 1880-ական թվականներից արևմտահայության նկատմամբ թուրքական վարչակարգի կողմից կիրառվել են միաժամանակ բոլոր ենթակետերով սահմանված գործողությունները: Նախքան ֆիզիկական բնաջնջումը, երկրում ստեղծվեցին կյանքի, կենցաղի դժոխային պայմաններ, պետական քաղաքականությամբ քայքայվեց հայ ընտանիքը, պատերազմ հայտարարվեց այդ ժողովրդի կրոնին և մշակույթին: Այնուհետև ոչնչացվեց շուրջ 300 հազար հայ, նույնքան օսմանահպատակ հայ քաղաքացիներ տարագրվեցին երկրից, հազարավոր երեխաներ, որպես ստրուկ, վաճառվեցին՝ համայրելով հարեմներն ու անառականոցները, մի հսկայական զանգված հարկադրաբար դավանափոխվեց՝ փրկելու համար կյանքը:

Այսպիսով, անժխտելի է, որ 1880-ականներից սկսյալ մինչև 1890-ական թվականների վերջերը թուրքական պետական վարչամեքենան Արդուլ Համիդ II սուլթանի անմիջական ղեկավարությամբ, սկսեց իրականացնել հայ ժողովրդի օսմանահպատակ հատվածի սխտեմատիկ բնաջնջման ծրագիրը: Այդ քաղաքականությունը մասամբ ձախողվեց՝ շնորհիվ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական զինված պայքարի, որը, չնայած ծանրագույն կորուստներին, տոկալով և դիմադրելով՝ Օսմանյան կայսրությանը կանգնեցրեց ներքին և արտաքին բնույթի այնպիսի բարդությունների առջև, որոնք ստիպեցին թուրքական կառավարող շրջաններին, առժամանակ, դադարեցնել հայության ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրականացումը: